

Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

ЎЗБЕКИСТОН ССР ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ ОРГАНИ

9 '1990

59-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул котиб)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эмин Усмон

УЙҒОҚ ОДАМЛАР КЎРАДИГАН ТУШ

Қиссалар хусусида айрим мулоҳазалар

Насримиз уфқлари, унинг ривожи қай даражада кечаётганини билиш, умумий тасаввур ҳосил қилиш мақсадида ўтган йили матбуот юзини кўрган асарлар билан танишиб чиқдим. Уларнинг баъзиларидан қувондим, баъзиларидан ранжидим. Кўнглимда туғилган барча фикр-мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман, фақат улар чуқур илмий, далил-исботлар етарлича асосланмаган бўлиши мумкин. Бунинг учун олдиндан узр сўрайман. Киши ўз ақл-савиясидан ошириб гап айтмоғи қийин.

Раҳимжон Отанинг «Сурнай наволари» қиссаси эълон қилинди. Муаллифнинг ўзи эътироф этишича, асар «...наинки мусиқа санъатимиз, балки аввало маънавий ҳаётимизу руҳий бисотимизнинг кечаги қиёфаси, қолаверса, бугуни ва эртаси хусусида жиддийроқ мулоҳазага ундайди».

Шу ўринда «Ёшлик» журнали муаллифларига ўз асари ҳақида сўз айтиш имтиёзини бериб тўғри иш қилаётганини эътироф этиш керак. Бу минбар қаламкашнинг кимлигини рўй-рост кўрсатадиган ойна вазифасини ўтаяпти. Айрим қаламкашларнинг ўзи ҳақидаги гапларини ўқиб ҳайратдан ёқа ушласангиз, айримларининг фикрларидан номусдан бетингиз куяди. Адабиётдан йироқ қўни-қўшниларингиз, қариндош-уруғларингиз орасида ёзувчиман дейишдан истиҳола қиласиз. «Ёшлик» журнали ҳаммага ўзининг кимлигини кўрсатиш имконини бергани ва уларнинг гапларини айнан бераётган учун ҳам миннатдор бўлишимиз керак.

«Сурнай наволари» ғоят асабий, тўғрироғи аламзада бир оҳангда ёзилган. Асабийлик қиссанинг бош қаҳрамони Озоднинг феъл-атворию гап-сўзларига хос бўлиши мумкин, лекин бу нарса асарнинг руҳига сингдириб юборилмаслиги керак эди. Қисса гўё кимгадир, нимагадир, исботлаб бериш учун ёзилгандек таассурот қолдиради. Озод истеъдодли, бироқ омадсиз санъатшунос. У санъат оламидаги йўлини санъатшунослик институтидаги «...тиқмачоқдек тўла, бақбақалоқ... икки лунжи, ҳатто икки қовоғи худди ярим палла босволди қовундек қавариб салқиган» Гулсун исмли қиз билан танишишдан бошлайди. Пахта теримида шу бақалоқни бағрига босиб, унга боғланиб қолади. Аммо кейинчалик Гулсун ҳамма шаҳарлик қизлардек мол-дунёга ўч, шаллақи, устига-устак бузуқ бўлиб чиқади. (Мана шундай бир қолип — шаҳарликлар нарса жинниси, қишлоқилар эса бағри кенг, олийҳиммат деган бир ёқлама ва думбул қараш сўнгги йиллардаги жуда кўп қисса ва ҳикояларда такрор-такрор илгари сурилмоқда.) Менингча, бу маҳаллийчилик эмас, нодонлик. Кишининг қандай одамлигини асло жуғрофий ўрни белгиламайди. Бу қон билан руҳга сингдирилган дунёқарашга, одобга, эътиқодга боғлиқ нарса. Озод Гулсундан осонгина ажрашиб, ҳамқишлоғи Мавлонбойнинг қизини тўйсиз, никоҳсиз шаҳарга етаклаб келади. Мавлонбойнинг ўзи қизини йигитга қўш қўллаб тутқазади. Мен бундай одат қайси таомилда борлигини сира тушуниб етолмадим. Никоҳга олмаган бокира қизни бировларга хотиним деб таништириш ва у билан бир уйда яшаш ғайриинсонийликдан, зиногарликдан бошқа нарса эмас. Ваҳоланки, муаллиф бу нарсани «эзгуликни куйловчи чўпчаклар даври аллақачон ўтган»ми дея оқламоқчи бўлади.

Мен «Сурнай наволари»да халқ куйларининг соҳир оҳангларини тинглярман деб ўйлаган эдим, афсуски, орзуим ушалмади. Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссасида марсия оҳанги асарнинг ҳар бир сатрига сингдириб юборилганини, бу оҳанг қаҳрамонлар қисмати, воқеалар ривожи билан узвий боғланиб кетганини ва пировардида ўзингиз ҳам ўша марсия руҳи билан яшаётганингизни ҳис этасиз.

Гуржиларнинг сурнайчи ҳақида ихчамгина фильми бор. Унда халқ орасида юрган оддий сурнайчининг дунёни ҳайратга солган машҳур чолғувчилардан асло кам эмаслиги, гап номдор бўлишда эмас, биргина одамнинг дилини хушнуд эта билишдалиги чуқур бир самимият билан кўрсатилган.

Р. Отаевнинг қиссасида эса, умуман халқ яратган ўлмас оҳанглар, сурнайнинг ҳаётимиздаги ўрни, биз нега бу чолғусиз яшолмаслигимиз ва сурнай қисматимизнинг бир бўлагига айланиб кетгани ҳақида ҳеч қандай гап йўқ. Аксинча, маориф министри Озод ёзган китобга муаллифликка даъвогар, турли иғвогар, ғаламис кимсаларнинг тазйиқи, хуружларига сабаб бўладиган аллақандай

www.ziyouz.com kutubxonasi

илмий иш ҳақида гап боради, холос. Маориф министри ҳам, бастакорлар уюшмасининг раисию унинг атрофидаги тубан кимсалар ҳам фақат муаллифнинг раъйига қараб иш қилишади. Озоднинг илмий ишлари, кимларгадир қарши кураши ҳақида асабий бир тарзда ахборот берилади. Қиссанинг шакли — икки боланинг йўқолиб қолишию фарзандларини излаб чопиб юрган Озод бутун ҳаётини сарҳисоб этиши ўзини оқламаган. Шакл асар руҳидан келиб чиқмаган. Болаларнинг йўқолиши ҳам, топилиши ҳам Озод билан Райҳоннинг ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш ясамайди Ҳар қандай шартлилик нимагадир асосланиши, қаҳрамонлар ҳаётига, асар тўқимасига маълум таъсир ўтказиши шарт. Афсуски, «Сурнай наволари»да шакл билан мазмун, шартлилик билан қаҳрамонлар тақдири бир-бирига уйқаш эмас. Ачинарли жойи шундаки, асарнинг тили ғариб, худди газета мақоласидагидек руҳсиз, жозибасиз. Тилга эътиборсизлик қиссанинг номиданоқ кўриниб турибди: жонли тилда сурнай наволари эмас, сурнай навоси дейилади.

Раҳимжон Отаев табиатан оғир, камсуқум йигит, лекин қиссага ёзилган сўзбоши кишида бўлакча — омадсизлиги учун бировларни айбдор деб биладиган аламзада, жиззаки одамнинг ёзғиришидек таассурот уйғотади.

«Қора дўлана» қиссасининг муаллифи — Мамадали Маҳмудов (Эврил Турон) асарига ёзган сўзбошисида ўзини турғунлик даврининг афсонавий қаҳрамони қилиб кўрсатади. Мамадали бу нарсани атайлаб эмас, азбаройи соддадиллигидан қилган деб ўйлайман. Акс ҳолда... ўз-ўзини мақташ ақлдан эмаслигини у ҳам яхши билади.

Гарчанд «Қора дўлана» ҳам шаҳар ёмон, шаҳарликлар фақат ўз манфаатини кўзлайдиган худбин кимсалар, шаҳарга келган киши албатта чиркинлашиб кетади, деган руҳда ёзилган бўлсада, ёзувчининг айрим ютуқ ва камчиликларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Қисса сўнгги йигирма йилда қайта-қайта қаламга олинган мавзу — шаҳар кўрган муғамбир йигит содда қишлоқи қизнинг иффатига тегиб қўйишидан бошланади. Шу нарсани ўқиган заҳоти: «Адабиётимизда беномус қизлар жуда кўпайиб кетмадимикин-а», деган ўй кўнглимдан кечди. Номусини осонгина тупроққа қориштирадиган қизларнинг ҳаммасини ёзувчиларимиз бокира, ҳаёли, ҳурилиқодек гўзал дея таърифлашади ва тўйсиз, никоҳсиз биров билан қовушишга уларнинг ҳуснн-малоҳати сабаб деган асоссиз фикрни илгари суришади. Бу бадбин ўйдан кишининг туклари тиккайиб кетади. Адабиётимизда ҳирсий, жиноий тасвирларнинг кўпайиши аввало Оврупога тақлиддан, қолаверса, ахлоқимиз бузилганидан нишона. Бу нарсани кўз-кўз қилиш эмас, аксинча уялиш керак. Мен бу билан фаҳшни яшириш лозим демоқчи эмасман, уни фош этиш, бу офатни келтириб чиқараётган ижтимоий сабабларни рўй-рост кўрсатиш зарур. Ювиқсиз нарсаларни ёзишни ёқтирадиган қаламкашларга Мопассаннинг «Дўндиқ» ҳикоясини қайта-қайта ўқиб, эзиб ички қилиб юборишларини маслаҳат берган бўлардим. Гўзал аёлни фоҳишаликка ундаган ижтимоий гуруҳ, ювиқсизлиги учун қай тарзда юз ўгиришганини ёзувчи санъаткорона тасвирлаган. М. Маҳмудов Мопассангa эргашади, бироқ чиркинликларни келтириб чиқараётган ижтимоий сабабларни етарлича очиб бермайди. Ахир, ижтимоий тус олган иллатларни Нурбек, Амрулло, Хосият, Сайдалим, Эшим зўр, қинғир йўл билан пул топиб ҳаром-ҳаришга сарфлайдиган совхоз директорлари эмас, ҳатто акасининг васиятига биноан унинг куёвини суяйдиган каттакон ҳам эмас, бутун тузум, узоқ йил ҳукм сурган ғайринсоний сиёсат, унинг тепасида турган баттол кимсалар келтириб чиқаришган. М. Маҳмудов масаланинг моҳиятини чуқурлаштиришга ботинолмаган кўринади. Мен бу билан қиссанинг қадр-қимматини ерга урмоқчи эмасман. «Қора дўлана» жамиятни чиркинлик домига тортаётган иллат-мунофиқлик, иғвогарлик, виждонсизлик эканини тўғри топган. Гарчанд бу нарсаларнинг тасвири бадиий жиҳатдан жуда ҳам кўнгилдагидек бўлмаса-да, ёлғон йўқ. Ёзувчи кўрган-билганларини ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича қоғозга туширган. Хусусан, асар якуни мантиқан тўғри топилган, фақат менга Ширин ғойиб бўлгандан кўра ўзини осиб қўйгани маъқулроқ туюлади. Ёки аксинча ўз қизига тажовуз қилганини билган Эшим зўр ҳалок бўлиши керак. Шунда Нурбек сингари кимсалар келтириб чиқарган фожиалар янада бўртиб кўринади.

М. Маҳмудовни Нурбек образи билан қутлаш мумкин. Бироқ «Ўн икки курси»даги Буюк Мудаббирнинг биздаги замонавий нусхаси маромига етмай қолгани кишини афсуслантиради. Бунга ҳаётдан айнан нусха кўчириш, маҳорат етишмаслиги сабаб бўлган.

Албатта, «Қора дўлана»да фаҳш, чиркинлик кўп. Асар қаҳрамонларининг деярли ҳаммаси тубан кимсалар, уларга қарши турувчи бирон та тоза одам, маълум куч учрамайди. Эҳтимол, ҳаёт шундай тус олгандир, этимол, ҳаммамиз ҳам қайсидир даражада разолат ботқоғига тойиб кетгандирмиз, ёзувчи мана шундай оғриқли масалалар хусусида баҳс юритар экан, ўзига хос усулда эзгуликни қадрлашга ундайди. Унинг яхши ниятини қўллаб-қувватлаш керак.

Орзиқул Эргашев «Оқдарё, Қорадарё» қиссасида ўсмирлар ҳаётини қаламга олган. Умуман, бу ёзувчи табиатан туғилиб ўсган тупроғидан, ўз қаҳрамонларидан узоқлашиб кетмаган. Унинг қисса ва ҳикояларида киши руҳини тозалайдиган, кўнгилда маъюс бир орзиқиш уйғотадаиган беғуборлик, самимият бор. Ёзган нарсалари ҳам ёзувчининг ўзидек, қаҳрамонларидек содда, бироқ маҳорат етишмаслиги, янгича бадиий шакл, рамзлар топишга уриниш йўқлиги сезилади.

«Оқдарё, Қорадарё» қиссасида инсон ўзининг кимлигини англаб етиши учун тарихини билсин, туғилиб ўсган тупроғини, унинг ҳар бир гиёҳини, дарёю ўзанини севиб ардоқласин, деган фикр илгари сурилади. Бутун бошли дарёларнинг ўзанини, юртимиз қиёфасини ўзгартириб юбораётгани, экологик, биологик фожиалар юзага келтирилаётгани қаламга олинган. Афсуски, мана шу яхши гап зерикарли тарзда, руҳсиз баён этилади. Қиссада гап бор, фақатгина ёзувчининг майлига бўйсиндирилган қаҳрамонлар бор, улар муаллифнинг измидан чиқиб лоақал бир лаҳза хаёл суришмайди, ўз ҳолича хатти-ҳаракат қилишмайди. Жойснинг «Улисс» романи мана шундай қолипларни парчалаб ташлаш, инсон тафаккури, инсон тасаввури ҳеч қандай қолипга, назарияга бўйсунмаслигини исботлаш учун ёзилганга ўхшайди. XX асрнинг буюк мўъжизаси деб эътироф этилган бу асар нега бизнинг адабиётимизга ҳам ўз таъсирини ўтказмаяпти? Ахир яхши нарсага тақлид қилиш ҳам, янгиликни ўрганишга уриниш ҳам фазилат-ку. Мен Орзиқулнинг бугунги адабий жараённи, унда юз бераётган сифат ўзгаришларини, инсон руҳиятини кашф этишнинг батамом янгича усулларини синчковлик билан ўрганиш зарур, деб ҳисоблайман.

«Оқдарё, Қорадарё»даги воқеалар қаҳрамонлар тақдирига сингдириб юборилмаган. Қисса сўнгида бир неча бола бетон ариққа тушиб оқиб кетади. Бу ҳам ёзувчининг майлидан келиб чиқ-

www.ziyouz.com kutubxonasi

қан. Ариқ, зовурларнинг қирғоқларини бетонлаштирмайлик, бу нарса тупроқ таркибининг бузилишига сабаб бўлибгина қолмай, юқоридагидек фожиаларга ҳам сабаб туғдиради, дейилмоқчи. Мақсад яхши-ю, ижро кўнгилдагидек эмас.

Агар таъбир жоиз бўлса, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Паноҳ» қиссасини худди чизмакашликдагидек вақтнинг, шу муайян лаҳзадаги инсон кечинмаларининг кесмасидан иборат дейиш мумкин. Биз Жўба қишлоғида юз берган зилзила офатини, одамлар бошига тушган мусибатнинг залварини, шу аснода ким ўзини қандай тутаётганини ва қолаверса, зилзила одамлар орасидаги маънавий тубанликлар туфайли анча илгари бошланганини ҳис этамиз.

«Паноҳ» қиссаси учун ер қимирлаши шартли бир восита, холос. Муаллиф шу баҳонада ўз қаҳрамонларининг руҳиятини заррабин орқали синчиклаб кузатади. Аҳмадали опасиникидан узоқлашиб улгурмай оёғи остидаги ер қалқиб, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетади, у танчадан оёғини суғуриб ололмайдиган опасини қутқаргани эмас, ўз болаларидан хабар олгани шошилади, йўл-йўлакай Гулгун беванинг ичкарида қолиб кетган болаларини уйдан олиб чиқади, Сайфулло бобонинг оёғини босган харини жойидан силжитолмай йўқ одамнинг номини айтиб ёрдамга чақираётган Сайдуллага кўмаклашади, отаси қамалганда уни боқиб ўтиргани учун эридан: «халқ душманининг боласига ачинган одамнинг ўзи ҳам душман», деган танбеҳини эшитиб, калтагини еган Рўзихон аянинг кўнглини олиб, аҳволини сўрайди, йўлга қулаб ётган онаўрикнинг инграб шивирлаганини эшитади ва шу аснодан эътиборан бутунлай бошқа одамга айланади.

Қуръонда токи феълингизни ўзгартирмагунингизча мен сизнинг қисматингизни ўзгартирмайман, деган оят бор. Одамларнинг феъли айнимаса, нияти бузилмаса, ўртадан меҳр-оқибат кўтарилмаса, имон сусаймаса, инсон бошига офат ёғилмайди. Хуршид Дўстмуҳаммад бу кўҳна ҳақиқатни — одамларнинг маънавиятида юз берган зилзилани, таназзулни моҳирона тасвирлайди. Агар Абдували муаллим отамерос ҳовлисида уч туп ўрик ўстиргани учун уни давлат мулкига хиёнатда айблаб, халқ душманига чиқаришмаганда, ҳамқишлоғи Аппон закун виждонини сотиб, унинг жиноятчи эканига далил-ҳужжат келтирмаганда, Рўзихон аянинг эри ноҳақ қамалган Абдуали муаллимнинг ўғлига қарагани учун хотинини ўласи қилиб урмаганида, зилзиладан зарар кўрганларга моддий ёрдам берувчи комиссиянинг раиси уй босиб тушган Гулгун беванинг ҳақига хиёнат қилмаганида, Аҳмадалининг опаси қудаси бўлмиш Аппон закуннинг бир йилдан бери шифтга қадалиб ётганини, тўйга қатнаша олмаслигини мамнуният билан айтмаганида эҳтимол зилзила рўй бермас, Жўба қишлоғини ер ютмас эди. «Паноҳ»ни ўқиб оламнинг ишлари ҳамиша одамларнинг феъл-атворига, ниятига боғлиқ эканлигига яна бир карра ишонч ҳосил қиламиз.

Асар номида ҳам рамзийлик бор. Кишининг имони заифлашиб, қалби дарз кетганда, кўрабила туриб, ҳақни ноҳақдан ажратмаганда, меҳр-оқибат завол топганда, одамнинг кўзига дунё тангу тор кўринганда бош олиб кетадиган, таскин-тасалли, юпанч топадиган, виждонини хиёнату ҳою ҳаваслар васвасасидан асраб қоладиган маскани бўлиши керак. Бундай маскан ҳар биримизнинг ўзимизда, уни кашф этиш имкони ҳам ҳар кишининг ўзи қўлида.

Тирноғи кўчган Аҳмадалининг қўли зирқираб, худди тирноғи орасига пона қоқилгандек азоб беради. Бу ҳам рамз. Пона аслида унинг тирноғи орасига эмас, ўтмиш билан бугун, киндик қони тўкилган қишлоқ билан янги қурилаётган шаҳарча орасига қоқилаяпти. Бу ўзгариш ҳали кўпларнинг ҳаётини остин-устун қилиб дилларини вайрон этади.

Хуршид Дўстмуҳаммад одамларни ҳам зоҳирий, ҳам ботиний паноҳини излаб топишга ундайди. Бу йўлда хато қилмаслигимиз, адашиб-улоқмаслигимиз учун дунёнинг чиркин ишларига аралашиб булғанмаган, ҳар қадамда тергаб, ҳисоб талаб қилиб турадиган руҳий қиёфамизни — ўзлигимизни топишимиз лозим. Хуршиднинг қисса ва ҳикояларида руҳий олам билан моддий олам бир-бирига омухта тасвирланади, биз бу дунё билан у дунёнинг вакилларини ёнма-ён кўрамиз, икки олам ўртасидаги чегара йўқ. Одатда одам шундай яшайди-ю, бироқ ҳанузгача бу нарса адабиётимизда ўз аксини топмаган эди. Хуршид Дўстмуҳаммад биринчилар қатори мана шу бўшлиқни тўлдиришга жазм этди. Изланувчан ёзувчининг асарларидаги мана шу ўзига хослик ҳақида адабий танқидчилигимиз ҳалигача ўз фикрини айтгани йўқ.

«Паноҳ» қиссасининг яна бир фазилатини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим. Асар тарашланган, пухта, оҳорли тилда ёзилган. Тасвирлар тиниқ, жумлалар лўнда, диалогларда ортиқчалик сезилмайди. Ёзувчи сўзнинг салмоғини ҳис этади ва уни ўз ўрнида ишлатади. Воқеалар биз одатлангандек батафсил эмас, бир-бирини тўлдирадиган узуқ-юлуқ лавҳалар орқали тасвирланади. Бу — изланаётган ёзувчининг тажрибаси. Менингча унинг уриниши олқишга сазовор.

Ўсмирлар ўртасидаги жиноят сўнгги йилларда кўпайса кўпайдики, асло камаяётгани йўқ. Бу ҳақда вақтли матбуотда, ҳатто халқ депутатларининг қурултойида ҳам ташвишланиб гапирилди. Кўча-кўйда кўнгил хуши учун кимларгадир илиқиб ҳаромдан топилган болалар йил сайин эмас, ой сайин, кун сайин кўпайиб бормоқда. Бундай болалар учун етимхоналар, шифохоналар қуришдан бошимиз чиқмаяпти. Болаларни асраш телемарафони ўтказилиб миллион-миллион хайр-эҳсон йиғилаяпти. Тўғри, эркак билан аёлнинг ношаръий хатти-ҳаракати учун бола айбдор эмас, бироқ у шўрпешонанинг манглайига, энг ёмони қалбига ҳаромзода деган тавқи-лаънат муҳри босилади. Қадим римликларда фарзанд истаган эр-хотин қўшиладиган куни ҳаммомга тушиб, энг яхши либосларини кийишар, тансиқ таомлар еб, озода ўрин-тўшакларни солишар, чироқларни ёқиб, уйни чароғон этгандан кейингина бир-бирининг висолига етишар экан. Шунинг учун ҳам бу ердагилар инсониятга дунёни ҳайратга соладиган санъат асарларини, меъморлик обидаларини, фан дурдоналарини, ҳарб илмини берди. Разолат ва фаҳш авж олган Арабистонда поклик ва инсонийлик маёғини ёққан Муҳаммад пайғамбар одамзодни ёмонликдан, нопокликдан, ҳайвоний ҳаваслардан қайтарди, Муҳаммад пайғамбар туфайли ҳалол ва ҳаром, шаръий ва ношаръий деган тушунчалар пайдо бўлди. Шаръий никоҳдан бола топиб, ҳалол неъматлар билан ризқлантириш фарз қилинди. Афсуски, Совет Иттифоқида ношаърий йўллар билан бола топиш шу қадар авж олганки, бу ҳақда гапиришнинг ўзи уят. Телемарафонда кўрсатилган валадизиноларнинг ранги-рўйига эътибор бердингларми? Уларнинг рангини, ирқини, миллатини ажратиш маҳол. Бу болаларга раҳм қилмаслик одамгарчиликка тўғри келмайди, меҳр кўрсатиш эса фаҳшга баттар ривож тилаш билан баробар. Мамлакатимизда тул хотинлар беҳисоб. Уларнинг кўплари ношаръий йўл билан бола топган-у, ҳеч кимнинг ухлаб тушига кирмаган имтиёзлардан фойдаланишади: бенавбат уй, то боласи

www.ziyouz.com kutubxonasi

18 ёшга тўлгунча 30 сўмдан нафақа олишади. Ваҳоланки, шаръий эридан ҳалол бола топган аёл эса боласи 8 ёшга киргунча атиги 12 сўм олади ва жамиятнинг бироита имтиёзидан фойдаланмайди.

Фаҳш шу зайл рағбатлантирилгач, Тоҳир Маликниг «Алвидо, болалик» қиссасида айтилганидек, Қамариддинлар кўпаяди, уларнинг атрофида Салим, Асрор сингари мустақил фикри йўқ болалар тўдаси пайдо бўлаверади, жиноятчилик авж олаверади. Тўғри, улар Санжар Келдиёров эмас, келдиёровлар бунақалардан кўра хавфлироқ, чунки улар ҳамиша давлат ҳимоясида, ҳукумат номидан пуштипаноҳ бўладиган, бошини силайдиган, ҳақиқат излаганларнинг танобини тортиб қўядиган акахонлари бор. Қамариддиннинг-чи? Ҳеч кими йўқ. У валадизино! Отаси кимлигини билмайди. Онасини волидам дейишга ор қилади, ҳар қадамда ҳақорат эшитади, хўрланади. Бу нарса уни аламдийда, шафқатсиз кимсага айлантиради, ўликнинг ҳам чўнтагини кавлаштириб, пулини қоқиб оладиган даражага бориб етади. Ҳаётнинг шафқатсиз зарбалари, онасининг ювиқсизликлари, қамоқ азоблари унга кўп нарсаларни ўргатади, яхши маънода ҳам, ёмон маънода ҳам оқ-қорани танитади. «Мен билан отанг ўртасида нима фарқ бор, биласанми? — дейди у Асрорга. — Мен ўғриман. Қўлга тушсам — кетдим. Отанг ҳам ўғри. Лекин у қўлга тушмайди. Мен одамларни қон қақшатиб оламан. Отанг кулдириб туриб, ўйнатиб туриб олади».

Қамариддин-ку аламзадаликдан нобоп йўлга кирган экан, лекин Салимни нима мажбур қилди? Йўқчилик! Совет давлати дунёда энг инсонпарвар давлат, совет болалари энг бахтиёр болалар деган сталинча, брежневча ғайриинсоний шиорни ўзига ниқоб қилиб олган тузум келтириб чиқарган йўқчилик, ночорлик Салимга ўхшаганларни жиноят йўлига бошлади. Асрор эса одамлар орасида бўйидек бўй топган-у, лекин кўнглидек кўнгил тополмагани учун Қамариддинга илакишиб қолган. Бу жиноятчининг отасидан кўра шафқатли, меҳрибон, тўғрисўз эканини кўриб, фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб кетади, дунё ҳақидаги, одамлар ҳақидаги тасаввурига путур етади. Энди кимнинг этагидан ушлашини, кимга эргашишини билмай қийналади ва бирдан-бир нажот — ўлим деган хулосага келади. Фақатгина отарчи отаси жиноятчи Қамариддин эмас, ҳатто жуғрофия муаллимаси Аъзамхонова ҳам Асрорнинг фожеий ўлимини тезлаштиришга хизмат қилади. Ўз вазифасини болаларнинг қалбига қулоқ солиш эмас, фақат дарс ўтишдан иборат деб ҳисоблайдиган бундай манқуртларнинг жамиятга етказаётган зарари беадад. Бугун маориф соҳасини тубдан янгилаш, ўзгартириш керак деган ҳаётий талаб ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолгани йўқ. Санжар Келдиёров ва унинг ҳамтовоқлари эса бузилган социалистик жамият вояга етказган тўраларнинг, ўзини ҳамма нарсага қодир деб ҳисобловчи манман киборларнинг арзандалари. Бундайлар жамиятимизда кўп, уларнинг сони кун сайин ортиб боряпти. Ижтимоий тенгсизликни йўқотиш учун қуролли инқилоб қилган, одамларни эзувчи бойлар, текинхўр, муштумзўр золимлар ва эзилувчи йўқсуллар синфига ажратган жамиятда энди амалдор боёнлар ва уларнинг корчалонларидан иборат бутунлай янги бир синф пайдо бўлди. Бу синфнинг жамиятга, инсониятга етказаётган зарари пахтага сепиладиган кимёвий дорилардан, Чернобиль ҳалокатидан кам эмас. Тоҳир Малик бу нарсаларни имкон қадар холис кўрсатишга уринган. Бизга ўсмирлар ўртасидаги жиноятчилик ҳақида ёзилган шундай асар жуда ҳам зарур эди. Қисса равон тилда, осуда ёзилган, юқорида айтиб ўтилганларнинг ҳаммаси асарнинг фазилати. Қамариддин образини эса ёзувчининг ютуғи дейиш мумкин. Тўғри, дунё адабиётида бундай қаҳрамонлар йўқ эмас, Тоҳир Малик улардан ижодий ўрганиб, бизга янги бир одам ҳадя этган. Асрорнинг руҳий изтироблари ва ўзини ўлдириши ҳам ишонарли чиққан. Умуман, ёзувчи ҳаётнинг шафқатсизликларини холисона тасвирлашга уринган, афсуски шу жараёнда айрим камчиликларга ҳам йўл қўйган. Аввало, асарнинг шакли ўзини оқламаган, Ахбор билан суҳбатлар ҳеч нарсага хизмат қилмайди. Иккинчидан, Талъат образи рус адабиётида, хусусан кинода кўп такрорланган таниш образ. Унинг хатти-ҳаракатлари аввал-бошданоқ кимлигини фош этиб туради. Майор Солиев ҳам кўп жиҳатдан «Бўлим инспекторининг сўнгги куни» киносидаги Михаил Жаров ижро этган қаҳрамонга ўхшаб кетади. Унинг изқуварлигида ҳам, жиноятларни фош этишида, ҳам, ҳалоллигида ҳам у қадар янгилик йўқ. Тоҳир Малик майор Солиев баҳонасида ички ишлар соҳасида ҳам нопоклик, виждоннинг эмас, юқоридагиларнинг амри билан иш қилиш ҳукмронлигини кўрсатмоқчи бўлган, лекин бу яхши ният чала қолган. Менингча, майор Солиевга тазйиқ ўтказилиши баҳонасида ички ишлар, прокуратура соҳасидаги қаллобликларни, порахўрликни очиб ташлаш лозим эди. Ахир сўнгги йилларда жумҳурият ва мамлакат миқёсидаги ички ишлар министрлари, муовинлари, бошқарма бошлиқлари порахўрлиги, уюшган жиноятчиларни ҳаспўшлагани, не-не яхши одамларга ноҳақ зулм ўтказгани учун ишдан олиняпти, қамаляпти. Тоҳир Малик мана шундай далилларни четлаб ўтмаслиги керак эди.

Қиссанинг яна бир камчилиги ҳаддан ташқари батафсиллиги. Детектив асарда воқеалар шитоб билан, тез ривожланиши, ўқувчи уларни ҳаяжон ва бетоқатлик билан кузатиши керак. Афсуски, «Алвидо, болалик» ўта батафсил, айрим ўринларда эса чўзилиб кетган. Айниқса, жиноятлар фош этилиб, китобхонга ҳамма гап кундай равшан бўлиб турса-да, майор Солиевнинг кўрсатмалар бераверіши, ҳали Талъатни, ҳали лейтенантни ишга буюриши, Салимнинг ва Қамариддиннинг онаси билан савол-жавоблари ортиқча. Худди ўқувчининг оғзига нон чайнаб солиб қўйгандек, ҳамма жиноятчиларнинг ушланишини, ҳақ қарор топишини муфассал кўрсатиш шарт эмас эди, деб ўйлайман.

Фарида Қорақулованинг «Қора гуруҳ» қиссаси ҳам жиноятчи ва изқуварлар ҳақида. Фотима номли кўҳлик жувонни машина уриб кетади. Ҳали жиноят изига тушиб улгурмай марҳуманинг тириклиги, ярим кечаси уйига келгани маълум бўлади. Майор Ўткир Ҳусанович бошчилигидаги изқуварлар бу сирли иш билан шуғулланиб — жуда кўп иш билан шуғулланиб, жуда кўп қотиллик ва қилвирликларни фош этади. Охир-оқибат маълум бўлишича, Фотима ўз синглиси Зуҳрани ўлимга маҳкум этади, уни машинада бостириб кетган Жавлон Бойматов қизларнинг қуйиб қўйгандек ўхшашлигига алданиб, ўз маъшуқасининг қотилига айланади. У қўлга олингач, касалхонага жойлаштирилади, бироқ уддабурон Жавлон тўртинчи қаватнинг деразасидан тушиб, ғойиб бўлади. У қочиб борган ҳовли топилади-ю, ўзининг қаердалиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Аввало бизда ҳам детектив жанрга қизиқиш ортганидан, қаламкашларимиз жиноят-қидирув бўлими ходимларининг машаққатли ишини ўрганишаётганидан ва юз бераётган фожиаларни ўз қаҳрамонлари руҳияти орқали таҳлил этишаётганидан қувониш керак. Сўнгги йилларда адабиётимизнинг жанр ва мавзу кўлами анча кенгайди: илмий фантастика осмондан ерга тушди, ижти-

www.ziyouz.com kutubxonasi

моий-сиёсий, ҳатто ахлоқий тубанликлар ҳақида ёзилган асарлар пайдо бўлди. Бу асарларнинг савияси қай даражадалигидан қатъи назар адабиётимизга янги кучлар кириб келаётганидан, изланиш юз бераётганидан, айниқса, хотин-қизларимиз орасидан бадиий ижоддек машаққатли ишга ўзини бағишлаётганлар етишиб чиқаётганидан қувониш керак.

Фарида Қорақулова қалами анча пишиб қолган, нимани, қай тарзда ёзишни биладиган, одамларга айтадиган зарур гап бор адиба экан. Шунга қарамай, «Қора гуруҳ»даги воқеа-ҳодисалар адибанинг хоҳиш-иродаси билан юз беради, шу боис жиноятлар тафсилоти, қаҳрамонларнинг ички кечинмалари яхши очилмай қолган. Бу асарда биз Тоҳир Маликнинг қиссасидаги шафқатсиз ҳаёт зарбаларидан дийдаси қотиб, аламзада кимсага айланган Қамариддинни, ўз оиласида руҳий таянч тополмаган серфикр Асрорни учратмаймиз, аксинча юзаки баёнга дуч келамиз, на жиноятчилар, на изқувварлар ўқувчининг эсида қолади. Ваҳоланки, қисса сирли бир тарзда жуда яхши бошланган, аммо муаллиф бу руҳни сақлаб қололмаган. Детектив жанрдаги асарлар Артур Конан Дойлнинг Шерлок Холмс туркумидаги ҳикояларидагидек қизиқарли, киши ҳаяжон ва хавотирда ўқийдиган бўлиши керак. Фёдор Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» романи ҳам бир қараганда детектив асар. Муҳтожликдан ҳоли тангу тор бўлган ёш йигит пулдор кампирни чопиб ўлдиради ва шундан сўнг бутун асар давомида ўз жиноятини таҳлил қилади, изтироб чекади, қон тўкиб топган бойлигидан эҳтиёжи учун фойдаланмай айбига иқрор бўлади. Бу роман жаҳон адабиётида детектив эмас, чуқур психологик асарларнинг мумтоз намунаси ҳисобланади. Демак, у ёки бу жанр қаламкашга яхши ёзмаслик, изламаслик имтиёзини бермайди. Қишлоқ мавзусидами, детективми, барибир, адабий асар ёзилар экан, барчасига бир хилда талаб билан ёндашиш, уни маънавий мулк бўлишига арзийдиган санъат намунасига айлантириш керак. Бу жиҳатдан Фарида Қоракулованинг қиссаси ҳали анчагина оқсайди.

Аббос Саидовнинг «Райҳон иси тутган ҳовли» қиссасининг қаҳрамони Аппон чол ўлишга қарор қилади: гўрковни ҳоли-жонига қўймай олдиндан ўзига гўр қаздиради, қуролдош дўсти Шокирникига бориб келади, отасидан мерос қолган китобларни унинг ёзувчи неварасига ҳадя қилади. Тилла жиннига пўстини билан телпагини беради, бирга жанг қилган мунофиқ ошнаси Абдулазизнинг башарасига тубан қилмишларини айтиб, уйдан ҳайдаб чиқаради, фақат Анормат носфурушнинг хотини Салтанат Бўривой билан дон олишишини ҳеч кимга айтолмайди, бунга тили бормайди.

Аппон чол шарқона таомилларга риоя қилиб яшаган, ўлимни бу ҳовлидан нариги ҳовлига кўчиб ўтишдек табиий бир ҳодиса деб билган оқил одам. Бу одам тимсолида ҳаётда камайиб бораётган, адабиётимизда ҳам кўпдан бери соғинтирган миллий қиёфани кўрамиз. Аппон чол ҳеч нарсага ва ҳеч кимнинг тақдирига бефарқ эмас. У гўрковнинг касалманд ўғлига ачиниб, уни тезроқ даволатиш зарурлигини уқтиради, акс ҳолда бола улғайгач, ота-онасидан домонгир бўлиб қолади, дейди. Салтанат билан Бўривойнинг қабристонда ювиқсизлик қилишаётганини кўриб ўзини уларнинг гуноҳига шерик бўлиб қолаётгандек ҳис этади, Мўлдаҳматни ноҳақ қаматиб юборишганини эшитиб, юрак-бағри эзилади. Ноҳақ қамалиб, Содирнинг хиёнатларидан жабр кўрганда ҳам, Абдулазиз ўтмиш хотираларини оёқости қилганда ҳам ҳаётдан нолимайди, маккор Абдулазиз мунофиқлик йўли билан орден олиб, ўзи кўпчилик ичида мулзам бўлганда ҳам тақдирнинг шум ўйинларидан оғринмайди, аксинча, Абдулазизнинг қилвирлигини бетига солишдан узоқ вақт ўзини тияди ва ниҳоят юрагини бўшатадию эртасига асрга чиқарилади.

Бу образ ҳеч бир муболағасиз Аббос Саидовнинг ютуғи. Бироқ ютуқ мукаммал эмас. Бунга муаллифнинг ўзи айбдор. Қиссанинг бошланишиданоқ сергаплик, батафсиллик (эзмалик дейишга истиҳола қилади киши), такрор, бир марта айтилган гапни сал бошқача кўринишда изоҳлаш кўп. Аппон чолнинг гўрков билан мозор кезиши, икковининг суҳбати ва пировардида ҳали ўлмаган одам олдиндан ўзига гўр қаздириши керагидан ортиқ чўзилиб кетган. Шу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтиш керакки, Аппон чол маҳалласидаги қабристонга дўсти Шокирнинг биринчи хотини дафн этилганидан, уни Шокирнинг ўғли Рашид машинада уриб кетганидан бехабар бўлиши мумкин эмас. Намозхон одам мачитга чиқиб туради ва юртнинг яхши-ёмон ишларидан албатта хабар топади. Аппон чолнинг Тиллага пўстин билан телпак бериши воқеаси ҳам чўзиқ, мозорга қайтадан келиб гўрковга хизмат ҳақи бериши эса бутунлай ортиқча. Мозордан қайтаётганида Салтанат билан Бўривойнинг нопок қилмишига гувоҳ бўлиши, уларнинг суҳбатини тўла келтириш асар руҳига мос тушмаган, Аппон чолдек диёнатли одам икки бетавфиқнинг зиногарлик қилаётганини кузатиб туриши дуруст эмас. Тарихдан маълумки, Умар-ул Одил кўчадан ўтиб кетаётганида бир ташландиқ бинода икки ёш ювиқсизлик қилаётган экан. Умар бир одамни чақириб, сен бу зиногарларнинг қилмишига гувоҳ бўл, мен ҳозир уларнинг калласини оламан, дебди. Гувоҳликка чақирилган одам, эй, одил халифа, ахир улар номақбул ишларини бировлар кўриб қолмасин деб панада қилишаяптику, сен нега ошкор этишинг керак? Ахир расулуллоҳ бировнинг пинҳон сирларини очувчи бўлманг, дея ўгит берганлар-ку, дебди ва кесак олиб деворнинг тирқишига тиқиб қўйибди. Аппон чолдек тақводор одам бу ривоятни билмаслиги мумкин эмас, билъакс расулуллоҳнинг ҳадисига амал қилиб, ношаръий иш юз бераётган жойдан тезроқ қочишга уриниши керак эди.

Аппон чолнинг ота арвоҳи билан суҳбати ғайритабиий, бу лавҳа фақат: «яратганнинг ишига аралашма», деган биттагина гапни айтиш учун берилган. Шундан кейин чол отасининг арвоҳи билан учрашгани, китобларни Шокирнинг неварасига бермоқчилиги ҳақида гапирилди. Бу нарсалар фақатгина ҳажмни оширишга хизмат қилади, холос. Янгийўлдан қизи келиши ҳам ортиқча. Ёзувчи бола билан суҳбат ҳам кераксиздек туюлади. Қолаверса, ўша ёзувчи муаллифнинг ўзи экани шундоққина билиниб турибди. Қиссада баён кўп, айрим сўзларни ноўрин ишлатиш учрайди. Масалан: миёна сўзи ҳовли миёнаси, фалон ёш миёнасидан, фалон йил миёнасида деб ишлатилади. Деярли барча қаҳрамонларининг юзи тўғарак, ҳатто Толиб чегачининг кўзойнаги ҳам тўғарак.

Ёзувчи сўзни ҳис этиш ҳақида жиддий ўйлаб кўрса фойдадан холи бўлмас эди.

Ҳабибулло Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссаси шафқатсиз ҳаёт ҳақиқати, кечаги қабоҳат кунимизни кўрсатадиган ойна. Халқимиз Совет ҳокимияти даврида не-не қора кунларни бошидан кечирганини, инсон тақдири тубан, имонсиз, разил кимсаларнинг қўлида ўйинчоққа айланганини, сталинизмнинг қонли сиёсати ҳукмрон даврда, ҳатто ундан кейинги йилларда ҳам истеъдодли бўлиш, халқнинг дардини айтиш, ростгўйлик билан холис фикр юритиш жиноят ҳисобланганини, худо берган чинакам истеъдодларни орадан кўтариб ташлаш оммавий

www.ziyouz.com kutubxonasi

эҳтиёжга айланганини кўрсатувчи ҳужжат. Абдулла Қодирийнинг 1938 йили 5 октябрда отилганини ўқиб этим сесканиб кетди. Шундай истеъдодли, шунчалик хокисор инсонга милтиқ ўқталишга қандай кимсанинг қўли борди экан? Бор-йўқ гуноҳи халқни севиш ва уни шоҳ асарларида мадҳ этишдан иборат бўлган улуғ зот кўкрагини нишонга олишганда хаёлидан қандай ўйлар кечди экан? Уни сиёсий жиноятчига, халқ душманига чиқарган қаламкаш дўстлари, нега хиёнат кўчасига кирганини англаб етолмай гаранг бўлмадимикин? Ҳатто пулини еб кетган одамдан қарзини сўрашга истиҳола қиладиган, кўчада қолган бечораларни уйига опкелиб боқадиган, ҳовлисида етиштирган кучоққа сиғмас қовунларини қўни-қўшнисига текин улашадиган, картошкасини Тоштрам ишчиларига тортиқ этадиган, энг муҳими, ўз бурчини ҳалолликда, садоқатда деб биладиган оққўнгил адиб ён-верида ивирсиб юрган шоиру ёзувчиларнинг разиллигидан, жаллоднинг ойболтасини бажонидил қайраб беришларидан нечоғли изтироб чекди экан ўша аснода. Ахир бу дунёда ҳар ким ўз қилмишига яраша ажр олади-ку, ёмонлик ҳеч қачон жазосиз қолмайди. Қодирийнинг устидан ўлим ҳукмини ўқиганларнинг кўпларидан аллақачон одамлар кўл ювишди, ҳозир ҳам ҳаёт бўлганлари эса тирик мурдага айланиб элнинг назаридан қолди. Қодирий истеъдоди, ҳалоллиги туфайли қайтадан қалбларимиз тўрида.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Комил Яшин Олий суд, прокуратура, ДҲҚ архивларида сақланаётган ёзувчиларга дахлдор ҳужжатларни ўрганадиган комиссия тузишни ва бу ишни ёшларга топширишни таклиф этади. «Ўшанда, — деб ёзади К. Яшин «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1988 йил 16 декабрида чиққан мақоласида, — қаламкашлик ниқоби остида хиёнат кўчасига кириб ҳалол одамларнинг оёқларидан чалган кимсаларнинг башаралари аниқ кўринади. Жиноят орадан кўп йиллар кечганига қарамай бежазо қолмаслиги лозим. Ўтган муддат хиёнаткорларни оқлашга ожизлик қилади». Комил Яшин юз фоиз ҳақ.

Тарихнинг бу қора кечмиши бизга сабоқ бўлиши, ундан тўғри хулоса чиқариб олишимиз лозим. Токи бундай хатолар минбаъд такрорланмасин.

Менга қолса, Совет даври адабиётини бўямасдан, ҳеч нарсани хаспўшламасдан, ёзувчиларнинг ижтимоий ва инсоний камчиликларини очиқ-ойдин кўрсатиб, ижодкорларнинг шахсий қусур ва фазилатларидан қатъи назар, маънавиятимизга қўшган ҳиссасини холисона баҳолаб ўрганиш керак. Токи, келгуси авлод халқимиз қандай кунларни бошидан кечирганини, ижтимоий тузум одамларни не кўйларга солганини, имон-эътиқод оёқости бўлганда не кўйларга тушиши мумкинлигини, ҳар қандай диктатура — хоҳ у йўқсилники бўлсин, хоҳ бошқа синфники, инсон ҳуқуқларига дахл этиб, мислсиз мусибатлар келтиришини билишсин.

Марҳум ёзувчимиз Ўктам Усмонов турғунлик даври халқимиз бошига солган мусибатлар, жабру ситамлар ҳақида яхши бир асар ёзиб қолдирди. Қиссада қаламга олинган воқеалар биз ҳаётда кўп марта дуч келган, ҳанузгача илдизи қирқилиб битмаган кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш ва ундан келиб чиқадиган фожиалардир. Бу фақатгина Тошмаматнинг изтироблари, Исмоиловнинг пушаймонлари эмас, балки чорасизликдан ҳам чора топиб, айбни яна бировларнинг гарданига ағдаришни кўзлайдиган исломхўжаевлар, янгибоевлар тўдаси нималарга қодирлигини кўрсатадиган ва ҳар биримизни чуқур ўйга толдирадиган, бундай ишларнинг олдини олиш учун мен нима қилдим, деган дардли сўроқ-ла вужудимизни симиллатадиган асар. Ўқувчи Исмоиловга ҳам, Исломхўжаевга ҳам заррача ачинмайди, уни Тошмаматнинг қисмати ташвишлантиради. Аслида ҳалол, меҳнаткаш бу одам қўрқоқлиги ва соддалиги туфайли карилаган раис билан райком котибининг қўлидаги қўғирчоққа айланади: гоҳ уни юксак минбарга чиқариб, ерни асраш, ҳадеб пахта экавериш яхшиликка олиб бормаслигини айтган олимга қарши тош оттиришади, сохта ҳужжатларга қўл қўйдиришни гарданига юклашади. Ҳатто қалтис вазиятда ҳам ёлғон кўрсатма беришга мажбур қилишади. Бир қараганда бу нарсалар худди чет эл киноларидаги воқеаларга ўхшайди, бироқ бу мунофиқлик, хунрезлик социалистик жамиятда юз берган. Сурункали бир хил экин экилаверганидан ернинг таркиби бузилган, сув, ҳаво заҳарланган, одамларнинг соғлиги ишдан чиққан, болалар ўлими авж олган бир вазиятда ҳам инсонпарварлик ҳақида оғиз кўпиртириб, социализмнинг ривожланган даврга қадам қўйгани ҳақида бонг урилган, одамларнинг ризқини қийиб, янгидан-янги қуроллар ишлаб чиқарилган, мустақил фикр, ташаббуснинг пайи қирқилган... Қайта қуриш шарофати билан Ўктам Усмонов бу нарсаларни анчагина очиқ ва ишонарли кўрсатган. Тўғри, қамоқхона тасвирида ўта батафсиллик, Исмоилов образида такрор бор, кўтарилган масаланинг моҳиятини очишда изчиллик йўқ ва энг асосийси ижтимоий иллатнинг туб илдизлари қаерга бориб тақалишини кўрсатишга жасорат етишмагани шундоққина сезилиб туради. Ахир, кўзбўямачиликлар, бир-биримизни аҳмоқ қилишлар, меҳнаткаш халқни турли воситалар билан лақиллатишлар бутун тузумнинг, ҳақиқий ленинча деб эътироф этилган давлат раҳбарларининг иллати-ку. Халқимизнинг айби эса омилиги, сиёсий савияси пастлиги, ижтимоий идроки сустлиги. Бундай ҳақсизликлар ҳақида асар ёзадиган қаламкашларимиз масаланинг мана шу жиҳатларига алоҳида эътибор беришлари лозим. Кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш фақат беш-ўнта одам бойлик орттириши учун ўйлаб топилган найрангбозлик эмас, аксинча халқнинг косасини оқартирмаслик учун, меҳнаткашни эзиб, доим кимгадир тобе қилиш учун ва шу тобелик орқали қулликни, ижтимоий тенгсизликни кучайтириш учун изчил амалга оширилган сиёсат эди. Бу нарсани энди очиқ айтаяпмиз ва унинг даҳшатларини эндигина англаб етаяпмиз. Ўттиз мингдан ошиқ хўжалик, ноҳия, вилоят ҳатто жумҳурият миқёсидаги раҳбар ходимлар қамоққа олинди, қанчаси отишга ҳукм қилинди, қанчаси ўз жонига қасд қилди ва пировардида бутун дунёга «ўзбеклар иши» деб аталувчи туҳматдан иборат манфур овоза тарқатилди. Меҳнаткашликдан бошқа айби йўқ халқ яна яхши фарзандларидан айрилгани етмагандек, юзига қора чапланиб, бадном бўлди. Ўктам Усмоновнинг қиссасида масаланинг мана шу жиҳатлари қаламга олинмагани кишини афсуслантиради. Исмоилов, Янгибоев, Исломхўжаев, Барзангилар осмондан тушган эмас, уларни мазкур тузум вояга етказган. Сиёсий воқеаликка дахлдор асар мана шу ижтимоий сабабларни ҳам чуқур фош этиб берганда, янада юксак камолат касб этган бўларди. Ахир Янгибоев ва Исломхўжаевларнинг гумаштлари томонидан ўлдирилганлар оз эмас-ку. Қамоқхонада юраги уришдан тўхтаган, ақлдан озган, эл-юрт орасида бадном бўлганига чидолмай ўз жонига қасд қилганлар озмунчами? Давлат ўзи берган олий нишонларига, қаҳрамонлик унвонларига тупурганини биринчи марта

www.ziyouz.com kutubxonasi

кўриб турибмиз. Инсоният тарихида бундай шармисорлик илгари ҳам бўлганидан хабаримиз йўқ. Юқори ташкилотларнинг субутсизлиги туфайли минглаб хонадонга мусибат дориди, одамлар руҳан ва жисман майиб бўлди. Бу нарсалар асарларимизда бутун мураккаблиги билан рўй-рост кўрсатилиши керак.

Асад Асилов «Тоғликлар» қиссасида ўзича мана шу мавзуни давом эттиришга уринган. Бироқ қисса бундан йигирма-ўттиз йил муқаддам пайдо бўлган сийқа қолипга асосан ёзилган. Бу асарда биз яна доно ва адолатпеша райком котибини, юлғич ва мунофиқ ижроком раисини, ҳаддини билмайдиган колхоз раисию ишбилармон агрономни кўрамиз. Инсоний муносабатлар шу қадар ясама, сохтаки, ҳайратдан ёқа ушлайди киши. Одатдагидек колхоз раиси жоҳил, ўзидан бошқа одамни одам ўрнида кўрмайди, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмайди, ҳатто сувларни ҳам тескари оқизиб юборади, унинг суянган тоғи ижроком раиси эса нодонликда раисдан сира қолишмайди. Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ янги райком котибининг ҳузурига кириб, сенга ўхшаганларнинг кўпини кўрганмиз, бу ернинг эгаси биз, бизнинг йўриғимизга кирсанг юрдинг, бўлмаса, думингга челак боғлаймиз, қабилида аҳмоқона гаплар қилади.

Ўктам Усмоновнинг «Кишан» қиссасида ҳам худди шундай лавҳа бор. Иккала қиссадаги раис қамоққа олиниб, қисталанг келганда ўз пушти паноҳларини сотган. «Тоғликлар»даги ижроком раиси райком котибини ишдан олдиради. Бу воқеалар ҳаддан ташқари жўн, худди эртаклардаги сеҳрли дуо ёки сеҳрли узукнинг мўъжизасидек, оппа-осон юз беради. А. Асиловнинг қиссаси айрим жиҳатлардан Ўлмас Умарбековнинг «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» асарига тақлидан ёзилган. Ў. Умарбековнинг қиссаси бадиий жиҳатдан анча пухта, ҳаётий зиддиятлар ишонарли, қаҳрамонларнинг қисмати кишини бефарқ қолдирмайдиган тарзда ёзилган бўлса, А. Асиловнинг қиссасидан бундай фазилатларни топиш маҳол. Бирон тўқнашув ёки қирғинлик ҳақида гап очилади-ю, шу заҳоти ҳақ қарор топа қолади. Бадиий адабиёт учун пировард натижа — шундай қилиб мурод-мақсадларига етдилар, дегани эмас, кутилмаган вазиятга тушган инсоннинг кечинмалари, у ёки бу шароитда ўзини қандай тутиши, олижаноблик қиладими ёки тубанликка юз бурадими — қисқаси, имтиҳон учун берилган умрни қандай яшашини тадқиқ этиши муҳим. Афсуски, Асад Асилов ҳали-ҳануз адабиётнинг мана шу бирламчи шартини англаб етмаган, англаса ҳам унга амал қилишга қурби етмаган кўринади.

Асад Дилмуродов Самарқанд одамлари, Афросиёб тарихига оид дуруст нарсалар ёзди. Унинг навбатдаги «Мулк» номли қиссаси ғоят муҳим масала — ўттизинчи йилларнинг қора кунлари ва шу талотўп ичида юриб имонидан айрилмаган, дорга осилишини била туриб эътиқодидан воз кечмаган одамлар ҳақида ҳикоя қилади. Агар қиссанинг ғоят муҳим мавзуга бағишланганини, айрим саҳифалари, хусусан сўнгги қисми жонли ёзилганини инобатга олсак, уни мақташ ва муаллиф шаънига фақат олқиш ёғдириш лозим. Бироқ мен гапни танқиддан бошламоқчиман. Ёзувчи маданият тарихимизга қора чизиқ тортган ва дилимизни ўртаётган қабоҳат кунлар дардини чуқур ҳис этмай ёзган кўринади. Қиссанинг тенг ярми ҳаддан ташқари зерикарли, ясама такаллуф, эриш туюладиган лутфу карамлар, кераксиз савол-жавоблардан иборат.

30-йиллар охирларида Туркистонда «ҳамма жиҳатдан ноқулай» арабий имлодан воз кечиш хуружи бошланди. Бу имло кимлар учун ноқулайлик туғдиргани ҳалигача ўрганилгани ва бу васваса замирида қандай қора ният ётган халққа очиқ айтилгани йўқ. Фаттоҳ Обидийлар ота-бобосининг тарихи битилган имлодан ҳазар қилишади, уни жаҳолат, миллатчилик негизи деб билишади. 30-йиллардаги қонхўрлик сиёсати Фаттоҳ Обидий сингари калтабин, нодон кимсаларнинг қўли билан амалга оширилган, Уста Жамшиддин тўтиёдек нодир китоблар йўқолиб кетишидан қўрқиб, уларни оғилга кўмади, Қуръони шариф оёқости бўлмаслиги учун акаси билан уни сувга оқизишади, таниш-билишларига тарқатишга шошилади. Бироқ оммавий яксончилик, вайрончилик, қириш ҳаракати авж олган пайтда наинки китоб, киши, ҳатто ўз жонини ҳам асраши маҳол. Асад Дилмуродов мана шу аянчли аҳволни рўй-рост акс эттиришга уринган. мен қиссани ўқий туриб беихтиёр Тенгиз Абдуладзенинг «Тавба-тазарру» фильмини эсладим. Т. Абдуладзе 30-йиллардаги қора кунлар фақат гуржи халқининг эмас, балки бутун инсониятнинг бошига тушган фожиа эканини, сохта таълимотларга, сохта шоирларга ишонган одамлар шундай жазога мустаҳиқлигини санъаткорона маҳорат билан кўрсата олган. «Тавба-тазарру»да кечаги, бугунги кун омухта бўлиб кетган. Шартлилик, рамзийлик, тасаввур кўламининг кенглиги асарнинг бадиий қимматини оширган, «Мулк»да эса биз бундай воситаларни кўрмаймиз. Ваҳоланки, танланган мавзу, умр бўйи бир-бирига меҳр-оқибат кўрсатиб келган дўстларнинг замона зайли билан ўз жонини асраш пайига тушиши, ҳатто Фаттоҳ Обидийларнинг тазйиқи остида машъала кўтариб, бебаҳо китобларни ёқиши, ақидасидан воз кечиб, замонасозлик қилиши турли бадиий воситаларни қўллаш имконини беради. Афсуски, Асад Дилмуродов бундай имкониятдан фойдаланмаган. Оқибатда қисса зерикарли, юракни жизиллатмайдиган бўлиб чиққан. Ёзувчи баённда ҳам, қаҳрамонлар нутқида ҳам классик тил унсурларини қўллашга уринган. Бироқ бу уринишни ҳам кўнгилдагидек деб бўлмайди, ясамалик, зўрма-зўракилик сезилади. Бу жиҳатдан Хайриддин Султоновнинг «Кўнгил озодадур...» қиссаси муваффақиятли чиққан дейиш мумкин.

Адабий ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисаларни ижодкор айнан баён этмаслиги — нусха кўчирмаслиги, аксинча уларни бадиий идрок этиши, фикран, қалбан қайта ишлаши керак. Афсуски, кўпгина қиссалар мана шу жиҳатдан оқсайди. Хуршид Дўстмуҳаммад билан Хайриддин Султоновдан бўлак ҳамма деярли бир хил усулда, анъанавий қолипда ёзган. Бу асарлар бир-биридан фақат воқеалари билангина фарқ қилади, на шаклан, на руҳан, на фикран ўзига хослик бор. Бу қиссачиликда изланиш, янгиликка интилиш сустлигидан далолат беради. Қачонгача нуқул воқеабанд баённомалар ёзилаверади? Бугунги китобхонга чайнаб берилган нон керак эмас. У бадиий адабиёт орқали дунёни бошқача кўришни, ҳис этишни, ўз ҳаётини бутунлай бошқача нуқтаи назар билан идрок этишни истайди. Афсуски, бугунги қиссачилик бу талабни қондирадиган даражада эмас экан.

Муроджон Мансуровнинг «Аломат одам» қиссаси ним кулги билан йўғрилган, ўқилиши енгил, ҳазми осон асарлардан. Муаллиф Адҳам Ҳамдамни прототип қилиб олгани хайрли иш. Бу халқимиз орасида тирик афанди деб ном қозонган латифагўй ёзувчи ҳақида ёзилган илк асар. Муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, у ҳали тугал эмас, уни Адҳам Ҳамдамни биладиган, ичакузди лати-

www.ziyouz.com kutubxonasi

фаларини эшитган, алалхусус надоматли қисматини кўрган ва бундан тегишли хулоса чақарган қаламкашлар билан баҳамжиҳат тўлдириш керак.

Сиртдан қараганда қисса фақат ҳазил-мутойиба гаплар йиғиндисига ўхшайди. Кўпгина саҳифалар чиндан ҳам шундай. Лекин чуқурроқ ўйлаб кўрилса афандитабиат Аҳад ака ҳаётда фақатгина латифа айтиб юрмайди, балки деҳқоннинг ғамини еб, пахтанинг эрта пишар навларини етиштириш ҳақида бош қотираётган олимларни, хўжалик раҳбарларини танқид қилади. Ёзган фелъетони учун обком котибидан танбеҳ эшитиб чиққач, қадимги адолатли жазо усули — айбдорни эшакка тескари миндириб кўчама-кўча сазойи қилдиришни орзулайди. «Бир номаъқулчилик кўчасидан ўтган, кейин ўтмайди, деб ким айта олади. Юрт билдими, жазоси тайин. Токи ҳаммага ибрат бўлсин. Қани шундан кейин ҳам қайси мард юрак ютиб номаъқулчилик кўчасига кираркан. Ким сазойи бўлишни истайди. Ана, илгариги юрт оқсоқолларининг омилкорлиги қатда!»

Чиндан ҳам бундай жазо усули бугун бизга ҳар жиҳатдан қўл келарди. Не-не ҳукумат раҳбарлари, турли соҳаларнинг нозирлари, катта ташкилотларнинг бошлиқлари порахўрлиги, юлғичлиги, маиший бузуқлиги учун ишдан олинади, қамалади, бироқ орадан ҳеч қанча вақт ўтмай яна оқланиб, бояги-бояги айшини суриб юраверади.

Агар «аломат одам» — Адҳам Ҳамдам бу ҳолни кўрганда, бironта латифа тўқиб, яна катталарга ёмон кўриниши турган гап эди.

Қиссадаги Тоғанинг қайсарлиги, ўзсўзлигига боғлиқ воқеалар топиб айтилган, айниқса билармон райком котибини чивинга талатиши ишонарли чиққан. Биз бундай нодон кимсаларга ҳар қадамда дуч келамиз-у, ҳалигача уларнинг асл башарасини очишга журъат этолмадик. Муроджон Мансуров қиссасида комсомолдан етишиб чиққан маҳмадона, ҳеч вақога ақли етмаса-да, ўзини доно қилиб кўрсатадиган, отасига ҳам насиҳат қиладиган райком котибларининг асл қиёфасини кўрсатиш имкони бор эди. Деҳқоннинг ҳамон таппи ёпиб кун кўраётганини, ўттиз-қирқ сўм маош билан зўрға рўзғор тебратаётганини, хотин-қизлар даладан бери келмай эркакшода бўлиб кетишганини, одамлар заҳардан нафаси бўғилиб ўлишаётганини, дори сепилган даланинг ўтини еган моллар ҳам ўлишаётганини, ариқдан сув ичган болалар ичбуруғ бўлиб ҳолдан тойишаётганини ва ниҳоят, буларнинг ҳеч бири на ноҳия, на вилоят раҳбарларини тирноқча ташвишлантираётганини, чунки улар махсус ошхона, махсус дўкон, махсус касалхона, махсус дам олиш масканлари билан таъминланганини кўрсатиш мумкин эди. Афсуски, ёзувчи бунга ботинолмаган. Шу боис қиссанинг юки енгилроқ, ўқувчини шунчаки кулдириш учун ўйлаб топилган ҳангомалар йиғиндисига ўхшаб қолган. Машҳур «Ун икки курси» романи ҳам майнавозчилик, бошдан-оёқ латифанамо воқеалардан иборатга ўхшайди. Бироқ бу воқеалар замирида ижтимоий ҳақиқат, эътиқодсизлик, зўравонлик, кўр-кўрона эргашиш натижасида келиб чиқадиган фожиалар ва энг муҳими, давр инсон тақдирини ўзгартириб, ўйинчоққа айлантириши, истеъдодли, ишбилармон одамлар қолиб, пандавақи, овсар давлат тепасига чиқиб олгани беқиёс улкан маҳорат билан кўрсатиб берилган. «Аломат одам» ҳам моҳиятан шундай асар бўлиши керак экан-у, бироқ бунга қаламкашнинг маҳорати етмаган кўринади. Аввало тил танланган жанр талабига мутлақо жавоб бермайди. Биз Неъмат Аминовнинг «Елвизак» қиссасини кула-кула ўқиймиз, муаллиф тили ҳам, қаҳрамонлар нутқи ҳам беихтиёр кулги қўзғайди. Афсуски, Муроджон Мансуровнинг қиссаси хусусида бундай фикр айтиш маҳол. У киши табиатан ҳажвчи ёзувчи эмаслиги сабабли топган топилдиғини кўз-кўз қила олмаган. Натижада «Аломат одам» енгил ўқилиб, осон унутилиб кетадиган асар бўлиб қолган.

Шу ўринда кўнглимдан кечган бир истакни айтиб ўтмоқчиман. Менингча, аввало, Адҳам Ҳамдам латифаларини тўплаб, нашр этиш зарур. Бундай тажриба жаҳон адабиётида кўп учрайди: уйғурларда Салай чаққон, туркларда Дада Қўрқут... Адҳам Ҳамдам латифалари ҳам оммалашиб, халқимиз номини жаҳонга танитса ажаб эмас.

Истеъдодли ёзувчи Хайриддин Султоновнинг «Кўнгил озодадур...» қиссасини ўқиб чиққач, бир япон ривояти эсга тушди. Хизматкор бола хожасининг ҳузурига кирибди-да, очиқ чеҳра билан уч кунга ижозат сўрабди. Хожа рухсат сўрашининг боиси билан қизиқибди. «Отам қазо қилди, расм-русмларни ўтказиб келсам», дебди хизматкор тавозе билан. Хожа дарғазаб бўлиб ўшқирибди: «Отанг ўлган бўлса нега тиржайиб турибсан, аҳмоқ?!» Хизматкор ҳамон вазиятини ўзгартирмай: «Бу мусибат менинг бошимга тушди, ўз дардимни айтиб сизнинг ҳам кўнглингизни ғаш қилишнинг нима кераги бор», дебди.

Хайриддин Султонов маънавий қашшоқлик — кўнгил мулки аро пайдо бўлган харобатлар, Гулханий билан «Гулхан» журналининг фарқига бормайдиган кимсалар, бир тешикка чош-чош қиладиган ота билан бола, тоға билан жиянлар — бугунги кунимизнинг Кўланкир султонлари келтириб чиқараётган фожиаларни қаламга олган. Қисса мажозийлиги, Гулханий билан дунёнинг ишлари, бир нашъаи комил — ишқ бобида қурилган суҳбатлари, аҳли туюрнинг чах-чахи, бойўғлининг мингта вайронага — минглаб ҳиссиз совуқ қалбларга рози бўлмай оёқ тирашлари ғоят қизиқиш билан қўшиқдек равон ўқилади. Бамисоли юқорида келтирилган япон ривояти... Бу нарсани таъкидлаб айтаётганимнинг боиси шуки, аслида ёзувчи қўл урган мавзу ўта залварли, ўта фожеий, қалбларни ларзага солиб, фикрларни айқаш-уйқаш қилиб юборадиган даражада даҳшатли гап. Бироқ мана шу катта дард, маънавий оғриқ ўта ёқимли бир тилда, бироз чучмалроқ усулда ёзилгани кишини андак ранжитади. Бешинчи синфда пахтага чиққан болалар синфдоши Турсунга азоб бериб роҳатланишади, еганини заҳарга айлантириб ҳузурланишади-ю, бироқ унинг бевақт ўлими чивин чаққанча таъсир қилмайди. Бу болаларча бепарволикми ёинки тинимсиз меҳнат, ҳайвоний шароит уларни шунчалик тошбағир қилиб қўйганми? Агар ёзувчининг муддаоси одамни ҳайвонга айлантириб юборадиган оғир меҳнат болаларни манқурт қилиб қўйганини, улар улғайгач, шодиёрларга, унинг отасию тоғасига, Шерлонга айланишини айтиш бўлса, бу нарсани бўрттириброқ кўрсатиш керак эди. Ҳатто Қундузнинг ўзини осиб қўйиши ҳам китобхонни ортиқча ҳаяжонлантирмайди. Тўғри, асар сўнгида Ғуломнинг нопок бир хонимни ҳимоя қиламан деб Шодиёрнинг қўлида ўлиши кўнгилда армонли андуҳ уйғотади. Яхшилар ҳамиша хор-у, итнинг боши мистовоқдалиги, қилмиши юлғичлик, юриш-туриши нопок кимсаларнинг ошиғи олчилиги, дунёнинг ишлари чигаллашиб, чиркинлашиб кетганлиги кишини афсуслантиради. Бироқ барибир бу қабоҳат бир оз юзакироқ, ортиқча надоматсиз ёзилгани сезилиб туради. Достоевскийча кўлам ва теранлик билан ёзилиши керак бўлган мусибат ўта лирик мақомга буриб юборилган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Фақат қалб кўзи билан кўриб, дил қулоғи билан эшитиш мумкин бўлган Гулханий билан қурилган суҳбатлар ўқувчи қалбидаги гардларни кеткизиб, руҳини поклаши, ён-атрофидаги одамларга, юз бераётган яхши-ёмон ишларга, имондан айрилган манфур кимсаларнинг нечоғли тубанлашганига бошқача бир кўз билан қарашга ундайди. Қиссадаги гоҳ қушлар туюри, гоҳ Гоголу Андерсен, гоҳ риднафас шоирлар Маҳзуб, Мажзуб, Мунтазир билан сирли суҳбатлар фақат руҳий тажалли ила етишиладиган мақом, ҳар бир орифу комил киши интиладиган юксакликдир. Хайриддин Султонов мана шу кашфиётини янада теранлаштириши, худди Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романидаги булғор санъаткорлари черковда ижро этган қўшиқдек илоҳий пурвиқорлик даражасига етказиши зарур эди. Афсуски, ёзувчи ўз топилмасининг унчалик қадрига етмаган.

Суюн Шукуровнинг «Сазойи» қиссаси кейинги пайтларда расм бўлган «хон саройида ҳам яхши амалдорлар бўлган» деган андозага солиб ёзилган. Бухоро амири нодон, хотинбоз, қози-ул қуззо... мунофиқ, шайхулислом имонсиз, фақат қушбеги, ҳақгўй, одил; шунинг учун саройдан ҳайдалиб, сазойи қилинади. Инсоф билан айтганда асар анча пишиқ, пухта ёзилган, тили равон, воқеалар эсда қоларли даражада таъсирчан. Фақат қиссага хос кўлам, қаҳрамонлар руҳиятининг теранлиги ва озгина ростгўйлик етишмайди. 1977 йилдан олдинги барча ҳукмдорлар аҳмоқ ва золим, унинг қўл остидаги фуқаро гадо, қорни тўймай ҳамиша ярим яланғоч кун кечирган, деган тамға, менингча, сийқалашиб кетди. Зулмнинг инқилобдан олдингиси ва кейингиси бўлмаслигини бугун ҳамма рўй-рост билиб турибди. Ўзбек деҳқони мамлакат аҳолисига нисбатан 8—10 баробар кам гўшт, сут, мева-чева истеъмол қилиши, ҳатто қорнини тўйдиришга етгулик маош олмаслиги, шунга қарамай кечаю кундуз пахтазорда тер тўкиши сир эмас. Ўтмиш ҳақида асар битаётган қаламкашларимиз масаланинг мана шу жиҳатларига эътибор бериб, озгина инсоф билан иш тутишларини истардим.

«Сазойи» қиссасида ёлғон аралашган ўрин шундаки, шайхулислом ботирликда ва одилликда ном чиқарган қушбегини ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ ўлдириш керак, дейиши учун у ўтакетган имонсиз ва каззоб бўлиши керак. Шариат номидан иш кўрадиган одам бундай калтабинликка йўл қўймайди. Тўғри, у ҳам одам, амирнинг раъйига қарши боролмайди. Шу ўринда у устамонлик қилиб подшоларнинг истагини бажо келтирмаган қулларга шариатда қандай жазолар берилишини саналаши, ҳукм чиқариш ихтиёрини эса амирнинг ўзига ҳавола этиши керак эди.

Қиссада воқеа бор, одам бор, фақат санъат йўқ, бадиият етишмайди, Амирнинг ҳам, Турумтойнинг ҳам ички кечинмалари, руҳий қийноқлари ёки аксинча ўз қилмишларинин тўғрилигига ишониб лаззатланишлари етарли очилмаган. «Ватангадолар» фильмидаги генерал Хлюдовнинг руҳий изтиробларини бир эсланг-а. Рост гапни гапирган жангчининг бошига қоп кийдириб, дорга осишни буюрган қўмондон бир умр ўз золимлигининг жабрини тортади, ростгўй жангчининг руҳи уни ҳар қадамда таъқиб этаверади. «Сазойи» қиссасида амир Музаффар отасининг ўлимини хушнудлик билан қабул қилганига ишора бор. Муаллиф худди бу нарсани — ҳокимият васвасасига учраган ўғилнинг ёвузлигини ва бу бадкирдорлиги учун бир умр азобланишини, отасининг руҳи уни ҳамиша таъқиб этиб туришини, шундан чалғиш учун ҳам Чилдухтаронда кўнгил очишини мантиқан асослаб берганда қиссанинг қиммати ошган бўларди. Турумтой образи ҳам худди шундай теранликка, инсоний кечинмаларга муҳтож. Ҳатто унинг Файзи авлиёни қандай тутгани ҳам кўрсатилмаган. Ваҳоланки, шу баҳонада ўша пайтдаги қишлоқ турмуш тарзи, аҳвол тирикчилиги, файзи авлиёларнинг бош кўтаришига туртки бўлган ижтимоий сабаб очиб берилиши керак эди. Афсуски, муаллиф адабиётнинг энг зарур ва машаққатли талабларидан четлаб ўтган. Натижада яхши асар бўлишига ҳақли «Сазойи» қиссаси тарихдан бир лавҳага айланиб қолган.

Советлар мамлакатининг тарихига қоп-қора сиёҳ билан ёзиб қўйиладиган даҳшатли 37-йилнинг беадад мусибатларидан бири минглаб, миллионлаб одамлар исмсиз кимсаларга, номсиз далли-девоналарга, ақлу ҳушидан айрилган савдойиларга, бу дунёда нима мақсадда юрганини ўзи ҳам билмайдиган, бировларга ҳам уқтиролмайдиган нотавон шармандаларга айлантирилганидир. Уларнинг бор-йўқ гуноҳи меҳнаткашлиги, шоирона хаёллар билан ўзини овунтириб, қўл остида ишлайдиган ходимасини болаларча беғуборлик билан севгани, ҳиссиз, ёвуз мусаммаларнинг унга доимо очиқ эшикларидан ҳатламагани, бутун давлатни домига тортаётган чоҳ лабида турганини пайқамагани ва инсон боласи худди ўзига ўхшаш одамнинг қонини ичиб ҳузур қилишга ишонмагани эди. Бу нарсаларни биз ярим асрлик масофада туриб рўй-рост кўряпмиз, ўзимизча ҳукмлар чиқаряпмиз. Агар ўша даврда яшаб сув эмас, инсон қони солиб қайнатилган улкан дошқозонда қайнаганимизда ўзимизни қандай тутган бўлардик? Жонимизни сақлаб қолиш учун, еб турган нонимиздан айрилмаслик учун виждоннинг измини тутармидик ёки одам қиёфасидаги иблисларнинг йўриғига юрармидик? Менингча, ўтмиш ҳақида ҳукм чиқараётган ҳар бир киши ўзини ўша даврда яшаган одамлар ўрнига қўйиб кўриши, ўша даврнинг муҳитини танасида ҳис этиши лозим. Акс ҳолда унинг ҳар қандай фикри бир ёқлама, чиқарган хулосаси эса янглиш бўлади.

Айдар Осмон ўша қора кунлар ҳақида холис туриб, самимият ва чуқур инсоний дард билан йўғрилган «Олишув» номли қисса ёзибди. Асарни бефарқ ўқиб бўлмайди. Ёшгина умрини айғоқчиликка тиккан Мусамманинг қилмишлари, чопар қизчага танбеҳ бериб: «Энди кулмайсан! Сенга ўхшаганларни кулдириб қўймаймиз! Кўрамиз, бундай фожиалар бўлаётганда кулишга қандай ҳаддинг сиққанини текшириб кўрамиз!» дейиши, янги муҳаррирнинг редакцияда ўрнатган тартиби — бутун жамиятдаги муҳит — юракка таҳлика солади. Ўз фикрини айтиш, кулиш, севиш мумкин эмас. Ҳамма бир хил ўйлаши, бир хил гапириши, ҳатто бир хил севиши керак. Севганда ҳам фақат бир кишини — доҳий Сталинни! Бу манқуртизм бугун бизга ғалати туюлади, ўзимизча куламиз ҳам, бироқ бу кечаги куннинг айнан ҳақиқати. Мана шу баттол сиёсат туфайли қрим-татар халқи Азиза, Юсуф бола, Сафар оға тимсолида юртидан айро тушди, қиёфасини йўқотди, исмини унутди, ҳали-ҳануз дунёда қрим-татарлари борлиги, уларнинг ўз юрти, урф-одати, бетакрор маданияти бўлганлиги тўла эътироф этилаётгани йўқ. Биз ҳамон сталинизм вабосидан қутулиб улгурмадик. Шу боис ҳақиқатимиз ҳам чала, яримта. «Олишув» қиссаси фақат қрим-татарларнинг фожиаси ҳақида эмас, муаллиф фақатгина ўз халқининг дардини айтаётгани йўқ. Бу — Худога эмас, шахсга сиғиниш инсонни не кўйларга солиши ҳақидаги мунгли бир арзиҳол.

Қиссанинг якуни ғоят таъсирли, худди ҳинд киноларидагидек, дийдани юмшатиб, кўзга ёш келтиради ва шуниси билан асарнинг ҳам, халқ бошига тушган мусибатнинг ҳам салмоғини камай-

www.ziyouz.com kutubxonasi

тиради. Азиза Магадандан соғ-омон қайтса ҳам Юсуф болани тополмаслиги керак. Бордию унда Юсуф боланинг бироита сурати сақланиб қолмаса, у Қарағайлига келиб минг сўраб-суриштирсада, бекатда «Шарман, Шарман!» дея қичқирган одамнинг кимлигини аниқлай олмай қалби тўла андуҳ билан изига қайтса, тўғрироқ бўларди. Ҳозирги ҳолида қисса воқеалари бахтли хотима топгандек таассурот қолдиради. Ахир Юсуфнинг савдойи бўлиб қолгани, Наташа ундан бола топгани, бу одам ўла-ўлгунча кимнидир кутиб яшагани, бироқ орзуси ушалмагани китобхонга маълумку, уни асар қаҳрамонига ҳам билдириб қўйиш шартмиди?

«Олишув» қиссасида сотқинликнинг ҳам, меҳр-оқибатнинг ҳам миллати, жўғрофий чегараси бўлмаслиги Василий Агафонович, Наташа, ҳатто ювиқсиз Осипов, ошпаз, сотувчи хотинлар орқали ишонарли кўрсатилган.

Биз кўпдан бери қрим-татарлар адабиётидан намуналар ўқимаган эдик. «Шарқ юлдузи» Айдар Осмоннинг қиссасини чиқариб хайрли иш қилган. Бу яхши анъанани бундан кейин ҳам давом эттириш керак.

Маматқул Ҳазратқуловнинг «Кўккўл» қиссаси газета тилида, расмона мақола тарзида ёзилган: на қизиқарли воқеа, на эсда қоладиган образ, на кутилмаган ташбеҳ бор. Муҳаббат ҳақидаги асарни бу қадар ҳиссиз, зерикарли ёзиш мумкинлигига ишонгиси келмайди кишининг.

Қисса чучмал бир ёлғон асосига қурилган. Хотини ўлиб кетган кекса рассомни бениҳоя гўзал қиз севиб қолади. Улар турмуш қуришади. Тошкентдан Бокуга дам олишга борган журналистга рассом хотинини қизим деб таништиргач, меҳмон унга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Келгуси йили дам олишга чиққач, яна Бокуга учади, учовлон шеърхонлик қилишади, кўлда сайр этишади, ресторанда улфатчилик қилишади ва пировардида тошкентлик журналист бировнинг ҳалол хотинини бағрига босади, у ҳам бир зум эриб тургач, кўзлари ёшланиб, йигитнинг қучоғидан юлқиниб чиқади ва бундай фикрдан қайтишни ўтинади. Бу воқеанинг устига келиб қолган рассом рашк қилиш ўрнига улар эр-хотин эканини очиқ айтади. Орадан кўп ўтмай Бокудан уларнинг фарзандли бўлишгани ҳақида хат келади. Бамисоли бахтли хотима топадиган чўпчак ёхуд чучмал ҳинд киноси.

Адабиётимизда Олим Отахоннинг руҳан янги, Аҳмад Аъзамнинг фикран теран, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқулнинг рамз ва тимсолларга тўла, Абулқосим Мамарасуловнинг ростгўй асарлари пайдо бўлаётган бир пайтда «Кўккўл»дек бадиий заиф асар ёзиш бир карра айб бўлса, бундай нарсани босиб чиқариш икки карра айбдир. Бу қисса «Ёшлик» журналида эълон қилинган энг заиф нарсалардан бири деб ҳисоблайман.

Сўнгги йилда эълон қилинган қиссалар билан танишиб, ёзувчиларимиз ҳаётнинг турли қатламларини, ҳар хил қалтис вазиятга тушган одамларнинг руҳий ҳолатларини, ижтимоий зиддиятларни, маънавий-ахлоқий масалаларни ўргана бошлашганидан қувонади киши. Мамадали Маҳмудов разолат ботқоғига ботган одамларнинг тубанликларини кўрсатиш орқали жамиятни ҳалокат сари элтаётган иллатларни, Тоҳир Малик тарбияда йўл қўйилаётган камчиликлардан чекаётган изтиробини, Хайриддин Султонов ўтмишга, инсонпарварликка нописандлик билан қараш маънавий разолатга олиб боришини, Аббос Саидов ҳар қандай вазиятда одам ўз номига муносиб бўлиши лозимлигини, Ўктам Усмонов давлат миқёсида йўл қўйилган алдам-қалдамлар шу жамият одамларининг бошига беадад мусибатлар солишини, Ҳабибуло Қодирий ўтмишнинг аччиқ сабоқларидан тўғри хулосалар чиқаришни, Хуршид Дўстмуҳамад киндик қони тўкилган гўшасини, муқаддас анъаналарни, инсонпарварликни қадрлашни бадиий жиҳатдан тадқиқ этади. Юқорида баён этилган танқидий фикрлардан қатъи назар, қиссачилигимизда жиддий ўзгариш, ижодий изланиш юз бераётгани, насримизга ҳозирги замон дунё адабиётининг ҳаётбахш нафаси кириб келаётгани сезилади. Бу ҳодиса ҳадемай яхши самара бериши, бизда ҳам ҳавас қилса арзигулик асарлар дунёга келишига умид уйғотади. Умидворлик эса уйғоқ одамлар кўрадиган тушдир.

---

www.ziyouz.com kutubxonasi